

MARCIN A. STRADOWSKI

Szkoła Wyższa im. Bogdana Jańskiego, Warszawa

ZNACZENIE SYMBOLI W WYCHOWANIU OBYWATELSKIM

1. WSTĘP

Rozważania na temat znaczenia symboli w wychowaniu obywatelskim należy rozpocząć od wyjaśnienia kluczowych pojęć. W tym celu posłużę się wyjaśnieniami, które znajduje się w *Słowniku Języka Polskiego PWN*, gdzie wychowanie jest określone jako „całokształt zabiegów mających na celu ukształtowanie człowieka pod względem fizycznym, moralnym, umysłowym oraz przygotowanie go do życia w społeczeństwie; wykształcenie w określonym kierunku”¹. To samo źródło wyjaśnia, czym jest symbol, który określony jest jako „znak umowny, występujący zwykle w formie wizualnej, pełniący funkcję zastępczą wobec pewnego przedmiotu (pojęcia, stanu rzeczy, itp.) i przywodzący ów przedmiot na myśl (budzący związane z nim reakcje)”².

Celem artykułu jest wskazanie na rolę symboli w procesie kształtowania społeczeństwa obywatelskiego, który to proces jest realizowany przez państwo poprzez wychowanie do obywatelskości. Przedmiotem rozważań będzie wskazanie na cele, jakie są stawiane przed wychowaniem obywatelskim, oraz rola symboli w wychowaniu narodowym.

Wyjaśnienie znaczenia symboli w wychowaniu obywatelskim wymaga odniesienia do narodu i nacjonalizmu. Ernest Gellner, na podstawie swoich badań i obserwacji, uznał, że nacjonalizm tworzy narody, a nie odwrotnie³. W oparciu o taki pogląd można stwierdzić, że państwo tworzą narody, społeczeństwa świadome swojej tożsamości, ukształtowane m.in. przez nacjonalizm, postrzegany

¹ *Słownik Języka Polskiego PWN*, red. M. Szymczak, t. 3, Wydawnictwa Naukowe PWN, Warszawa 1994, s. 786.

² Tamże, s. 381.

³ Naukowiec przekonywał, że nacjonalizm spełnia ważną rolę w formowaniu nowoczesnych narodów. „Nacjonalizm to nie przebudzenie się narodów do samoświadomości: tworzy on narody, tam gdzie nie istnieją”. Por. E. Gellner, *Thought and Change. The Nature of Human Society*, London 1964, s. 168; tenże, *Narody i nacjonalizm*, tłum. T. Hołówka, Difin, Warszawa 2009, s. 144.

jako czynnik formujący naród⁴. Ze społeczeństwa wyłaniani są przedstawiciele polityczni, którzy otrzymują od niego legitymizację, aby sprawować władzę w państwie.

Przedstawiciele władzy są zobowiązani do troski o wychowanie społeczeństwa do odpowiedzialności za państwo⁵. Jeżeli nawet podstawy wychowania obywatelskiego są przekazywane w szkole, to z pewnością rządzący mają — jako autorytety — obowiązek realizowania wychowania obywatelskiego i ukierunkowywania go zgodnie z interesem narodu, ale bez oderwania od dobra wspólnego całej ludzkości⁶.

Politycy — choć nie tylko oni — mają tendencję do „wychowywania” zgodnie z własnym postrzeganiem roli, jaką każdy obywatel powinien spełniać w państwie lub zgodnie z postrzeganiem tej roli przez partię, do której należą. Nie zawsze ich działania są zbieżne z dobrem narodu, każdego człowieka i szerszej zbiorowości, jaką jest ludzkość.

Pogodzenie — z pozoru sprzecznych — interesów różnych grup, od najmniejszych do największych, wydaje się być zadaniem niewykonalnym. Wychowanie obywatelskie powinno być „dziełem” ponadpartyjnym i oderwanym od partykularnych interesów różnych grup. Gdy wszelkie regulacje państwowe i kultura polityczna danego narodu wspierają cel, jakim jest oddzielenie interesów małych grup od celu nadrzędnego, jakim jest dobro szerszej zbiorowości, wtedy staje się możliwe wychowanie obywatelskie w pełnym tego słowa znaczeniu, czyli wychowanie ponadczasowe i aideologiczne⁷.

⁴ Nacjonalizm w państwach Europy Środkowo-Wschodniej bywa postrzegany negatywnie. Jest kojarzony z ksenofobią, szowinizmem i dyskryminacją. Natomiast badacze nacjonalizmu w państwach zachodnich przekonują, że nacjonalizm jest pomocny w formowaniu narodu, przyczynia się do wytworzenia i zachowania poczucia wspólnoty narodowej. W opinii wielu badaczy, nacjonalizm jest wytworem nowoczesności (m.in. E. Gellner), a nawet narzędziem umożliwiającym konstruowanie narodu za pomocą „wynalezionych tradycji” (Eric Hobsbawm). Por. E. Gellner, *Narody i nacjonalizm...*, s. 144; E. J. Hobsbawm, T. O. Ranger, *The Invention of Tradition*, Cambridge 1992, s. 13–14.

⁵ C. Mojsiewicz, *Kształtowanie świadomości politycznej w socjalizmie*, w: *Polityka a świadomość społeczna*, red. T. Filipiak, J. Silski, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1981, s. 183–184.

⁶ Nauczyciel w szkole, zgodnie z art. 6. Ustawy Karta Nauczyciela z dn. 26.01.1982 ze zm., ma obowiązek kształcić i wychowywać młodzież w umiłowaniu Ojczyzny, w poszanowaniu Konstytucji Rzeczypospolitej Polskiej, w atmosferze wolności sumienia i szacunku dla każdego człowieka oraz dbać o kształtowanie u uczniów postaw moralnych i obywatelskich zgodnie z ideą demokracji, pokoju i przyjaźni między ludźmi innych narodów, ras i światopoglądów. Por. R. Belka, K. Grabowski, *Pomocnik olimpijczyka. Elementy wiedzy obywatelskiej i ekonomicznej*, Centrum Edukacji Obywatelskiej, Warszawa 2010, s. 44.

⁷ Por. K. A. Wojtaszczyk, W. Jakubowski, *Społeczeństwo i polityka. Podstawy nauk politycznych*, ASPRA-JR, Warszawa 2007, s. 60.

2. ROLA WYCHOWANIA OBYWATELSKIEGO

Wychowanie oznacza „w szerokim znaczeniu — wszelkie zjawiska związane z oddziaływaniem środowiska społecznego i przyrodniczego na człowieka, kształtujące jego tożsamość, osobowość, postawy; w znaczeniu węższym — oddziaływania organizowane celowo, mające prowadzić do pożądanых zmian w funkcjonowaniu jednostek i grup”⁸. Wychowanie, samo w sobie, jest zadaniem podstawowym, bez dobrego wychowania, każde pokolenie może zaprzepaścić dorobek wielu poprzedzających je pokoleń. O wychowaniu, którego celem jest doskonalenie człowieka, pisał Platon, dla którego jest to proces przebiegający przez całe życie człowieka i polegający na formowaniu go w oparciu o idealny obraz bytu i prowadzący do oglądu prawdziwej, idealnej rzeczywistości⁹.

Człowiek dzięki wychowaniu obywatelskiemu poznaje rzeczywistość (m.in. państwową) i uczy się pełnić w niej swoją rolę społeczną. Zasadniczym celem wychowania obywatelskiego jest formowanie człowieka, aby był obywatelem zdolnym do kreatywnego działania ukierunkowanego na kształtowanie wspólnoty rozumianej w kategoriach dobra wspólnego. Wychowanie obywatelskie ma na celu uświadomienie każdemu obywatelowi jego roli, która opiera się zarówno na prawach, jak i obowiązkach wobec państwa i narodu, do których człowiek przynależy z racji urodzenia oraz samodzielnego wyboru.

Wychowanie obywatelskie odnosi się do celowego oddziaływania na funkcjonowanie narodu i państwa, gdyż przyczynia się do jego przetrwania i rozwoju, który tworzy się na drodze konsensusu pomiędzy członkami społeczeństwa, na przestrzeni dziejów, z poszanowaniem tradycji, historii i specyfiki danego narodu¹⁰. Jest to dzieło bardzo doniosłe, należące do kategorii najszlachetniejszych działań ludzkości.

Polski teolog, filozof i teoretyk wychowania Jacek Woroniecki OP uważał, że „centralnym problemem wychowania” jest „usprawnienie do czynu”¹¹. Ukierunkowanie na czyn jest dość istotnym efektem procesu wychowania. Na gruncie polskim, szczególną rolę dla wychowania i w dziele wychowania w kulturze czynu spełnił ks. Stanisław Konarski (ur. 30 września 1700 w Żarczycach Dużych, zm. 3 sierpnia 1773 w Warszawie) i stworzony przez niego system szkolnictwa

⁸ *Słownik Języka Polskiego...*, s. 786.

⁹ Por. D. Bremer, *Paideia*, w: *Historisches Wörterbuch der Philosophie*, red. J. Ritter, K. Gründer, Basel-Stuttgart 1989, t. 7, s. 35–39.

¹⁰ Por. A. Jasińska-Kania, M. Maroda, *Integracja europejska a tożsamość narodowa Polaków*, w: *Polacy wśród Europejczyków*, red. A. Jasińska-Kania, M. Maroda, Scholar, Warszawa 2002, s. 282. Wychowanie obywatelskie obejmuje uczenie patriotyzmu, który obok religijności i prorodzinności stanowi o tożsamości narodowej Polaków, co pokazują badania przeprowadzone w latach 1990–1999.

¹¹ Por. J. Woroniecki, *Nawyk czy sprawność*, w: tenże, *Wychowanie człowieka. Pisma wybrane*, Znaki, Kraków 1961, s. 33–58.

i edukacji, który ukierunkowany był na wychowanie młodzieży do służby na rzecz narodu i państwa¹².

Wychowanie obywatelskie prowadzi do działania na rzecz państwa, ale mówiąc o zagrożeniach, należy wspomnieć, że może ono też być — zwłaszcza w rękach polityków — instrumentem umożliwiającym manipulację. Przy takim rozumieniu dochodzi do wypaczenia samego wychowania, którego celem powinno być uformowanie człowieka do życia moralnego, czyli opierającego się na wartościach takich jak prawda, dobro, sprawiedliwość czy wolność, a wykluczającego np. przemoc¹³. W przypadku manipulacji wszystkie wartości są na „uwięzi”. To manipulator nadaje znaczenia tym wartościom. Natomiast człowiek poddany manipulacji jest pozbawiony wolności wyboru, gdyż podlega procesowi, który — nawet gdy nie jest tego świadomy — ubezwłasnowolnia go i uniemożliwia mu wybór i ocenę wartości.

W kontekście tych rozważań należy uznać, że wychowanie jest procesem, który powinien prowadzić człowieka do samodzielności w ocenie i w działaniu, na podstawie otrzymanej wiedzy o świecie i o tym, jak należy w nim funkcjonować, aby czynić ten świat lepszym i — idąc za myślą Platona — coraz bardziej idealnym¹⁴. Wychowanie obywatelskie powinno być ukierunkowane na budowanie państwa¹⁵, w którym możliwość realizowania takich wartości, jak prawda, dobro, sprawiedliwość legitymizuje samo istnienie narodu i jest podstawą jego prawa do egzystencji i rozwoju.

3. SYMBOLE W PROCESIE WYCHOWANIA

W procesie wychowania ważną rolę pełnią symbole, które będąc „znakiem umownym, występującym zwykle w formie wizualnej, pełnią funkcję zastępczą wobec pewnego przedmiotu (pojęcia, stanu rzeczy, itp.) i przywodzą ów przedmiot na myśl (budzący związane z nim reakcje)”¹⁶. Człowiek uczy się, zapamiętując obrazy, przywiązując się do symboli, które niosą ze sobą konkretną treść. Symbol posiada jedno znaczenie dosłowne, ale posiada też nieskończoną ilość znaczeń ukrytych. Symbole bywają odbierane niejednoznacznie, a ze względu

¹² Por. M. Rolka, *Odważył się być mądrym. Aktualność wskazań pedagogicznych ks. Konarskiego*, <<http://www.pijarzy.pl/?strona,doc,pol,glowna,346,0,5161,1,346,ant.html>>, (data dostępu: 15.02.2013).

¹³ Por. K. Klukowski, J. Klimczak, *Przygotowanie psychofizyczne oraz kształtowanie umiejętności niezbędnych w działaniach interwencyjnych i ratunkowych służb mundurowych*, t. 9, WSPol, Szczepno 2005, s. 136.

¹⁴ Por. C. Mojsiewicz, *Kształtowanie świadomości politycznej...*, s. 183–184.

¹⁵ Por. E. Kierski, *Starożytności polskie*, t. 2, Księgarnia Jana K. Żupańskiego, Poznań 1852, s. 36. Skutkiem wychowania obywatelskiego powinno być koncentrowanie się na sprawach dotyczących państwa i spraw publicznych.

¹⁶ *Słownik Języka Polskiego...*, s. 381.

na swoją dużą pojemność informacyjną, bywają nieprecyzyjnie interpretowane, często też ich znaczenie jest wynikiem konwencji¹⁷.

Przykładowo, krzyż jest symbolem chrześcijaństwa, ale też może być kojarzony z wyprawami krzyżowymi, z przemocą, sporem pomiędzy ludźmi wierzącymi i niewierzącymi, a nawet ze sporem politycznym. Krzyż bywa symbolem jednoczącym, ale może też być postrzegany jako „znak sprzeciwu”. Z punktu widzenia efektywności transmisji wartości i wzorów zachowań religijnych istotną rolę spełniają symbole (w tym przypadku religijne), choć w pluralistycznym społeczeństwie ich oddziaływanie przeważnie dotyczy tylko ludzi wierzących¹⁸.

Im większa jest zbiorowość, tym więcej pojawia się symboli, które wzmacniają więzi. W państwie symbole przyczyniają się do budowania tożsamości, czy to religijnej czy narodowej. W przypadku religii, ten wpływ jest ograniczony głównie do osób wierzących, natomiast symbole narodowe oddziałują na wszystkich obywateli państwa. W życiu narodowym symbole przyczyniają się do integracji społeczeństwa wokół dobra wspólnego, jakim jest państwo¹⁹.

Ludzie nadają symbolom różne znaczenia. Zdaniem M. Guibernau „symbole nie tylko coś oznaczają, czy reprezentują, gdyż ci, którzy się nimi posługują, również dostarczają część ich znaczenia”²⁰. Z tego może wyniknąć niemożność osiągnięcia konsensusu. Dwóch ludzi może mieć różne pojęcie o tym samym przedmiocie czy zjawisku. Dopóki nie wyjaśni się znaczeń, dopóty osiągnięcie porozumienia jest niemożliwe. Panowanie nad znaczeniami i interpretacją symboli odgrywa ważną rolę w procesie wychowania²¹. Wyjaśnianie symboli i nadawanie im znaczenia jest zadaniem wymagającym dużej odpowiedzialności i wyobraźni. Należy przewidywać skutki, jakie może nieść ze sobą nadawanie błędnych bądź niedookreślonych znaczeń (lub wielu znaczeń) konkretnym symbolom.

Symbole są częścią większej całości, a samo poznanie jest symbolicznym przyswajaniem zjawisk przez ludzki umysł. Symbole odgrywają ważną rolę w procesie budowania pamięci, zakorzeniają człowieka w przeszłości, pozwalają rozumieć teraźniejszość, pomagają wyruszać w przyszłość.

¹⁷ Por. P. Sztompka, *Socjologia. Analiza społeczeństwa*, Znak, Kraków 2003, s. 289.

¹⁸ Por. M. Sroczyńska, *Kultura religijna nauczycieli. Studium socjologiczne*, WSP, Kielce 1999, s. 127–128. Istotną zmianą, jaka następuje we współczesnym społeczeństwie polskim, jest powolne uniezależnianie się religijności od instytucji Kościoła katolickiego, choć sam Kościół wciąż cieszy się najwyższym zaufaniem społecznym (powyżej 30%). To sprawia, że siła oddziaływania symboli religijnych ulega osłabieniu. Por. H. Mielicka, *Symbole religijności polskiej: ciągłość i zmiana*, Przegląd Religioznawczy (2004)3, s. 21–29.

¹⁹ Por. J. Wrona, *Symbole państwowe i narodowe Polski w czasach najnowszych*, Studia Historyczne (2008)3/4, s. 343–353.

²⁰ M. Pickering, *Stereotyping: The Politics of Representation*, London 2001, s. 105.

²¹ Por. P. Petrykowski, *Spoleczno-kulturowe aspekty podstaw wychowania*, s. 34, <http://www.pedagogika.umk.pl/dokumenty/ksiazki/Petrykowski_Piotr-Spolecznokulturowe_aspekty_podstaw_wychowania.pdf>, (data dostępu: 19.02.2013).

Podsumowując, po pierwsze, symbole umożliwiają identyfikację. Nieznajomość obcego języka nie ogranicza naszego poznania, gdy odkryte są przed nami symbole, będące niejako kodem porozumiewania się. Po symbolach, którymi posługują się obywatele państwa manifestujący swoją przynależność, rozpoznajemy ich narodowość. Po drugie, symbole dają poczucie przynależności. Człowiek nie jest samotną wyspą i ma wpisana w swoją naturę potrzebę przynależności do grupy, a jest nią w pierwszym rzędzie rodzina, a następnie naród. Po trzecie, symbole reprezentują coś większego, będącego niejednokrotnie sensem ludzkiego życia. Taką rolę spełniają m.in. symbole religijne (wiera), obrączka małżeńska (wyłączna miłość mężczyzny i kobiety) czy flaga narodowa (życie narodowe)²².

Wychowanie za pomocą symboli, nadaje im treść i podkreśla ich znaczenie. Formy symboliczne kształtują się w procesie historycznym, a są nimi m.in. język, mit, religia i sztuka²³. Zarówno pojedynczy człowiek, jak i cały naród kształtują się, poznając symbole, przyjmując ich znaczenia i posługując się nimi w życiu codziennym. Symbole pełnią ważną rolę w procesie socjalizacji pojedynczych ludzi, a także większych grup społecznych, takich jak narody.

Uświadamianie ludziom, czym jest prawdziwy symbol (który powinien pozytywnie wyróżniać się spośród innych znaków), jakie należy spełnić warunki, aby do rangi symbolu urósł przedmiot lub osoba, może pomóc w odróżnieniu tego, co jest „produktem” wysokiej jakości, od tego, co prezentuje jakość niską. Dla przykładu: w procesie wychowania wskazywanie na prawdziwe symbole oraz zachęcanie do ich osiągania mogłoby ograniczyć naśladownictwo tzw. celebrytów, którzy, choćby cieszyli się popularnością, nigdy nie staną się prawdziwymi symbolami, które przekroczą czas.

4. SYMBOLE W ŻYCIU NARODOWYM

W procesie wychowania obywatelskiego ważną rolę pełni pielęgnowanie pamięci, tradycji i zwyczajów²⁴. Pamięć zbiorowa, zwana też pamięcią społeczną, zdaniem socjolog Barbary Szackiej, spełnia kilka funkcji. Za jej pośrednictwem naród poznaje własnych przodków oraz ich dzieje. Kolejnemu pokoleniu przekazywane są wartości i wzorce zachowań pożądaných. Współtworzy się poczucie tożsamości zbiorowej, opartej na świadomości wspólnej przeszłości. W tym procesie istotną rolę pełnią symbole. Ponadto prof. Szacka podkreśla, że pamięć zbiorowa ma wpływ na legitymizację władzy²⁵.

²² Por. A. Jasińska-Kania, M. Maroda, *Integracja europejska...*, s. 282.

²³ Por. J. Hoffman, P. Graham, *Introduction to Political Theory*, Edinburgh 2006, s. 264; A. D. Smith, *National Identity*, Reno 1991, s. 43.

²⁴ Por. J. G. Kellas, *The Politics of Nationalism and Ethnicity*, London 1991, s. 3.

²⁵ Socjolog Barbara Szacka od lat 60. przeprowadziła kilka pionierskich badań empirycznych dotyczących pamięci zbiorowej przy zastosowaniu metody ankietowej. Szerzej na ten temat:

Podobnie, jak w przypadku zbiorowej pamięci, także w tradycji istotną rolę pełnią symbole. Symbole niosą treść, są potwierdzeniem ciągłości i dowodem trwałości narodu i państwa. W symbolach kumuluje się najsilniejszy „ładunek” tradycji. Zdaniem prof. Czesława Bartnika „tradycja jest żywą pamięcią społeczną, dziedziczeniem społecznym, przekazem świadomości narodowej, jedną z dróg kształtowania się społeczności w naród”²⁶. Symbole w tradycji mają różne formy, przeważnie są one wytworami kultury danego narodu. „W kulturze, zwłaszcza w poznaniu społecznym, moralności, sztuce i religii, dana zbiorowość odnajduje swoje najwyższe wartości i siebie samą. Kultura jest tematem i główną podstawą świadomości i samoświadomości narodowej”²⁷.

Symbole mogą pochodzić z kultury wysokiej (utwór muzyczny, który staje się hymnem narodowym) oraz z kultury niskiej (flaga, która nie jest dziełem sztuki, a jedynie oddaje barwy, z którymi kojarzony jest dany naród i państwo) czy masowej (kuchnia utożsamiana z danym narodem, staje się jego wizytówką). Przy pomocy symboli powstają lub utrwalają się tradycje narodowe, które powstają w procesie historycznym, albo są wynalezione na użytek narodu²⁸. Ludzie przyzwyczajają się do śpiewania hymnu narodowego przed każdym ważnym wydarzeniem państwowym, a nawet sportowym. Symbole przenikają życie codzienne, mają wpływ na ludzkie zachowania, utrwalają zwyczaje.

Pamięć zbiorową, tradycję i zwyczaje najprościej można wyrazić za pomocą symboli, a przyjęcie ich nie wymaga dużego zaangażowania intelektualnego i nie wymaga specjalnego przygotowania. W procesie wychowania symbol jest elementem, który człowiek przyjmuje, przyzwyczajając się do niego. Wychowanie narodu czy wychowanie obywatelskie poprzez symbole nie wymaga dużych nakładów, gdyż symbol można powielać i udostępniać każdemu obywatelowi bez większych ograniczeń. Siłą symbolu jest jego prostota i dostępność, a w procesie wychowania, także obywatelskiego, ma to duże znaczenie. Symbole pełnią ważną rolę zarówno podczas istnienia narodu i państwa, jak i też w czasie, gdy naród jest uciskany, nie posiada własnej państwowości, a „duch obywatelskości” jest tłamszony przez zaborców. Tłumienie wychowania obywatelskiego osłabia siłę państwa²⁹.

A Sawisz, B. Szacka, *Czas przeszły i pamięć społeczna*, Instytut Socjologii UW, Warszawa 1990; B. Szacka, *Czas przeszły, pamięć, mit*, Scholar, Warszawa 2006.

²⁶ C. S. Bartnik, *Idea polskości*, PWE, Radom 2001, s. 142.

²⁷ Tamże, s. 141.

²⁸ Zdaniem naukowca Ericka Hobsbawma „tradycje, które wydają się stare lub za takie się je uważa, często są dość współczesne w swoich korzeniach, a czasem wynalezione. [...] Wynaleziona tradycja oznacza zespół praktyk, zazwyczaj rządzących się otwarcie lub po cichu akceptowanymi regułami i mającymi naturę rytualną lub symboliczną, który stara się wpoić pewne wartości i normy zachowania przez powtarzanie, które automatycznie implikuje ciągłość z przeszłością”. Cyt za: P. Lawrence, *Nacjonalizm. Historia i teoria*, tłum. P. K. Frankowski, Książka i Wiedza, Warszawa 2007, s. 235.

²⁹ Por. H. Schmitt, *Dzieje Polski XVIII i XIX wieku*, t. 1, Czas, Kraków 1866, s. 10.

5. UZASADNIENIE ZNACZENIA SYMBOLI W ŻYCIU NARODU

Zagadnieniem dotyczącym roli symboli w życiu narodowym zajmują się naukowcy określani mianem etnosymbolistów, co sprawia, że warto przytoczyć ich jako przykład. W swoich badaniach zwracają uwagę na rolę symboli w procesie edukacji i wychowania³⁰. Nie rozwijając wątku dotyczącego odmian nacjonalizmu, sposobów jego interpretacji oraz teorii nacjonalizmu, na użytek omawianego zagadnienia, przyjęto, że przedmiotem analizy będzie etnosymbolizm należący do kategorii nacjonalizmów jednoczących ludzkość³¹. Etnonacjonalizm, z którego wywodzą się etnosymboliści, przywiązuje dużą wagę do etniczności. W ich koncepcji nacjonalizmu poczucie przynależności do konkretnej grupy narodowej wzmacniają symbole, do których zalicza się: język, nazewnictwo, symbole historyczne, dorobek kulturowy, symbole religijne³².

Wychowanie obywatelskie powinno uwzględniać to, że poza ogólnymi wartościami a ideologicznymi czy ponadnarodowymi, takimi jak m.in. patriotyzm, istnieją symbole narodowe, które wzmacniają poczucie obywatelskości i przynależności do państwa. Symboli nie należy się wyrzekać, bo one stają się pomocą w wychowaniu do odpowiedzialności za państwo.

Zdaniem wielu badaczy zagadnień dotyczących narodu, utożsamiających się z etnonacjonalizmem, ludzkość podzielona jest na narody i tego zmienić się nie da. Zatem wszelkie wychowanie obywatelskie powinno ten podział uwzględniać i dostosowywać wychowanie do specyfiki danego narodu, poza wartościami uniwersalnymi członkom narodu powinny być przekazywane treści i symbole narodowe, które w owym wychowaniu odrywają ważną rolę. Zdaniem socjologa francuskiego Émile Durkheima naród tworzy się i jednoczy „poprzez wydobywanie tych samych okrzyków, wypowiadanie tych samych słów, wykonywanie tych samych gestów, w odniesieniu do pewnego obiektu staje się jednością”³³. Jest to możliwe, gdy wychowanie narodowe i wychowanie obywatelskie tworzą jedną spójną koncepcję wychowania.

Etnosymboliści, Walker Connor oraz Anthony D. Smith, naród wywodzą od *etni*, które są rozumiane jako wspólnoty etniczne z ich mitami, symbolami i wspomnieniami, związane z ojczystą ziemią i wspólnymi elementami kultu-

³⁰ Por. M. A. Stradowski, *Przystanek niepodległość. Polityka szkockich neonacjonalistów*, Wydawnictwo Adam Marszałek, Toruń 2013, s. 50.

³¹ Czeski socjolog niemieckiego pochodzenia Karl Wolfgang Deutsch (1912–1992) przekonywał, że „dawniej nacjonalizm oddzielał ludzi od siebie”, natomiast obecnie „przygotowuje ludzi do gruntownego, ogólnościowego zjednoczenia, jakiego człowiek nie doświadczył w całej historii”. Por. M. A. Stradowski, *Przystanek niepodległość...*, s. 19.

³² Por. J. G. Kellas, *The Politics of Nationalism...*, s. 3.

³³ Cyt. za: P. Lawrence, *Nacjonalizm...*, s. 72.

rowymi, głęboko odczuwającymi grupową solidarność³⁴. *Etnie* przeradają się w narody, które zachowują te same symbole, mity i wspomnienia³⁵.

Naród i społeczeństwo obywatelskie nie wykluczają się, gdyż dopiero na bazie poczucia narodowego można budować poczucie obywatelskie, które — choć jest uniwersalne — nie może zastąpić tożsamości narodowej. Etniczność — zdaniem francuskiego socjologa Alaina Touraine — „w rzeczywistości jest potwierdzeniem przyswojenia danej kultury przez jednostki, które żyją i uznają podstawy społeczeństwa nowoczesnego z jego instytucjami ekonomicznymi i administracyjnymi”³⁶. Poczucie tożsamości narodowej przyczynia się do zalegalizowania wszelkich instytucji i rozwiązań zastosowanych we współczesnych państwach i w stosunkach międzynarodowych. To oznacza, że wszelkie symbole narodowe powinny być w wychowaniu obywatelskim wykorzystane i umiejętnie wprowadzane w codzienne życie narodu, aby w ten sposób wzmacniać poczucie przynależności do państwa i uzyskać akceptację dla panującego w nim ładu.

6. WYCHOWYWANIE NARODU PRZY POMOCY SYMBOLI

Symbole w życiu narodu mogą pojawić się samoistnie, ale mogą też być nadane, albo usankcjonowane. Symbol potrzebuje pomocy, aby przetrwać. Należy symbole bronić przed zapomnieniem. Symbol może być kultywowany podczas trwania jednego pokolenia, ale może pozostać w ukryciu i ulec zapomnieniu, jeżeli kolejne pokolenie pozwoli mu umrzeć w pamięci zbiorowej, tradycji i dorobku kulturowym. Symbole niosą ze sobą ładunek emocjonalny (podobnie jak nacjonalizm)³⁷, ale powinny przede wszystkim nieść treść, którego wyjaśnienie powinno być zadaniem wpisanym w wychowanie obywatelskie.

Proces wychowywania narodu do odpowiedzialności za państwo i dziedzictwo narodowe nigdy się nie kończy. W tym procesie ważną rolę odgrywa kultura i myślenie symboliczne, które sprzyjają wytwarzaniu się więzi społecznej³⁸. Wychowywanie do odpowiedzialności obywatelskiej wymaga ustanowienia procedur i „zalegalizowania” symboli, niekoniecznie odgórnym zarządzeniem władzy, ale przynajmniej za pośrednictwem osób, które cieszą się zaufaniem społecznym i owe symbole legalizują, wspierając je swoim autorytetem. Poza tzw. „legaliza-

³⁴ Por. A. D. Smith, *Nationalism and Modernism*, London 1998, s. 137.

³⁵ Por. tenże, *The Ethnic Origins of Nations*, Oxford 1986, s. 16.

³⁶ Cyt za: M. Guibernau, *Nationalisms. The Nation-State and Nationalism in the Twentieth Century*, Cambridge 1996, s. 47.

³⁷ Duży ładunek emocjonalny niesie ze sobą także nacjonalizm, o czym pisał historyk Carlton J. H. Haynes. Jego zdaniem nacjonalizm (wraz z całą symboliką, którą niesie) stał się dziś „najistotniejszym czynnikiem emocjonalnym życia publicznego”. Por. C. Heynes, *Essays on Nationalism*, New York 1926, s. 1.

³⁸ Por. A. Jawor, *Kultura i uczestnictwo w kulturze*, Korporacja Polonia, Warszawa 2009, s. 26.

cją” symboli oraz odsłonięciem ich sensu, należy pozwolić, aby symbole same niosły treść z nimi związaną³⁹.

Do najczęściej stosowanych symboli w wychowaniu obywatelskim należą: flaga państwowa, godło, hymn państwowy, herby czy wytwory kulturowe, które, aby nie zostały zdominowane przez wymieszaną kulturę masową, muszą być chronione. To nie oznacza, że kultura masowa nie powinna służyć budowaniu tożsamości i wychowaniu obywatelskiemu. Wręcz przeciwnie, należy odpowiadać na wyzwania czasów i także kulturę masową wykorzystywać na użytek wychowywania. „Teatr codzienności” pokazuje zakorzenienie tożsamości narodowej w banalnych formach wyrazu — przekonuje Tim Edensor⁴⁰.

Dobrym przykładem wykorzystania kultury masowej w procesie wychowania obywatelskiego jest film *Braveheart*, który pojawił się w kluczowym momencie rekonstrukcji szkockiej tożsamości⁴¹. Natomiast w Wielkiej Brytanii jednym z ważnych symboli narodowych jest królowa angielska, traktowana jako ikona brytyjskości.

W kulturze masowej za symbol brytyjskości uważa się *puby* jako „bastion życia brytyjskiego”⁴². Język angielski już tej roli nie pełni, ze względu na powszechne jego stosowanie na całym świecie. Jednak w wychowaniu obywatelskim ważną rolę spełniają także symbole powszechne i ponadnarodowe. Wszelka symbolika, czy pochodzi ona z kultury wysokiej czy z masowej, czy odnosi się do narodu czy państwa jako takiego, jest pomocna w budowaniu poczucia tożsamości narodowej i w wychowaniu obywatelskim.

Symbole można znaleźć w sporcie, który wyzwala dużo emocji ze względu na rywalizację. Już w starożytnych Atenach u podstaw wychowania młodzieży legła idea wszechstronnego rozwoju jednostki, w ramach którego mieściło się ogólne usprawnienie fizyczne⁴³. Cechą charakterystyczną wychowania w starożytności było wykluczanie wszelkiego indywidualizmu, pomimo iż odbywało się to w ramach liberalnych stosunków społecznych. Taki model ukształtował się zarówno w Grecji i w Rzymie. Celem wychowania fizycznego było przede wszystkim przygotowanie obywateli do działań militarnych⁴⁴.

Współcześnie wychowanie fizyczne i sport są elementami integralnego wychowania, rozwoju, doskonalenia i wzbogacenia osobowości i promowania

³⁹ Szerzej na ten temat: A. H. Overzee, *The body divine: the symbol of the body in the works of Teilhard de Chardin and Rāmānuja. Issue 2 of Cambridge studies in religious traditions*, Cambridge University Press, Cambridge 1992.

⁴⁰ Por. T. Edensor, *Tożsamość narodowa, kultura popularna i życie codzienne*, tłum. A. Sadza, Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, Kraków 2002, s. 11.

⁴¹ Por. tamże, s. 188.

⁴² Por. M. Billig, *Banalny nacjonalizm*, tłum. M. Sekerdaj, Znak, Kraków, s. 210–211.

⁴³ Por. S. Wołoszyn, *Dzieje wychowania i myśli pedagogicznej w zarysie*, Państwowe Wydawnictwo Naukowe, Warszawa 1964, s. 41.

⁴⁴ Por. M. Marcinkowski, M. Sokołowski, *Aksjologiczne i funkcjonalne aspekty kultury fizycznej w wojsku*, t. 7, PTNKF, Warszawa 2004, s. 12.

zdrowego stylu życia⁴⁵. Istotne jest ukierunkowywanie emocji i wykorzystanie symboli narodowych czy sportowych, aby nie prowadziły do wzmagania się wrogich tendencji wobec przedstawicieli innych narodów, ale aby służyły identyfikacji oraz wzmacniały patriotyzm i poczucie obywatelskości. Stadiony powinny stawać się miejscami spotkań ludzi pochodzących z różnych narodów, a nie miejscami starć i wzmagania się antagonizmów. Wychowanie obywatelskie powinno obejmować także uczenie godnego zachowania się podczas wydarzeń sportowych.

Jednym z często wykorzystywanych symboli jest flaga narodowa. Powinno się budować szacunek wobec flagi jako takiej, bez względu na barwy, jakie się na niej znajdują, aby wytworzyć kulturę prawa narodów do prezentowania własnej flagi, przy zachowaniu szacunku dla flag innych narodów. Flaga powinna być ważnym symbolem wykorzystanym w wychowaniu obywatelskim, symbolem, który ze względu na swoją doniosłość dla narodów, jest otaczany należytych szacunkiem.

7. PODSUMOWANIE

Symbole w życiu narodu spełniają rolę wychowawczą. Są proste w przekazie i formie, a w odbiorze — nieskomplikowane i zawsze aktualne ze względu na swoją ponadczasowość. Poczucie tożsamości narodowej, wzmacniane przez symbole pochodzące z kultury wysokiej czy masowej, buduje lojalność wobec państwa rozumianego jako dobro wspólne całego narodu. Wychowanie narodowe i wychowanie obywatelskie powinny jednoczyć się i tworzyć jedną spójną koncepcję wychowania. Pogodzenie dwóch lojalności — wobec państwa i narodu — nie wyczerpuje powinności obywatela, który powinien swoją rolę postrzegać także przez pryzmat obowiązków wobec całej ludzkości. Symbole osadzają człowieka w tradycji narodowej i historii, jednocześnie pomagają odkryć inne kultury i tradycje, które są postrzegane jako wartość i dziedzictwo całej ludzkości.

Na poziomie wczesnego wychowania i edukacji wskazane jest „oswajanie” dzieci z symbolami narodowymi. W późniejszym okresie, na poziomie szkoły podstawowej, należy te symbole wyjaśniać i odnosić do wartości, za które warto się poświęcać. Późniejszy okres w rozwoju człowieka, to pogłębianie treści związanych z symbolami, gdyż w tym czasie człowiek formuje własną hierarchię wartości, a do tego potrzebuje treści, które sam „przefiltruje” i z których przyswoi to, co uważa za wartościowe i mieszczące się w jego systemie wartości, który na tym etapie życia człowieka jest w procesie tworzenia. W okresie dorosłości dokonuje się weryfikacja systemu wartości, a symbole spełniają rolę narzędzia

⁴⁵ Por. J. Kosiewicz, *Rozważania o pedagogice sportu*, Wychowanie Fizyczne i Sport (1986)1, s. 29.

wobec ukształtowanej hierarchii wartości i podporządkowanym jej działaniom człowieka.

THE ROLE OF SYMBOLS IN CIVIC EDUCATION

Summary

The rise and continuance of a nation and a state requires the systematic work of educating every generation. This role should be played by civic education, which starts in the parental home, and continues at school, but which is also the task of the authorities. True civic education is free from politics and ideology. An important role in civic education is played by symbols which express the duties of every citizen towards the nation and the state. National symbols, which strengthen the sense of citizenship, should inform daily life, and the authorities should carry out a policy of education through symbols which denote the culture, traditions, customs, and history of a given nation.

Keywords: civic education, symbol, nation, nationalism, tradition, culture, national identity

Nota o Autorze: dr Marcin A. Stradowski, politolog, adiunkt oraz dziekan Wydziału Nauk Społecznych w Szkole Wyższej im. Bogdana Jańskiego w Warszawie. Członek Polskiego Towarzystwa Nauk Politycznych. Zainteresowania badawcze: wychowanie obywatelskie, narody i nacjonalizm, stosunki międzynarodowe, partie i systemy partyjne.

Słowa kluczowe: wychowanie obywatelskie, symbol, naród, nacjonalizm, tradycja, kultura